

ŞİMALİ AZƏRBAYCANIN QARABAĞ REGIONUNDA KİTAB İŞİ VƏ MƏTBUAT (XIX – XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ)

Ars.Gör.Rena BAHİŞOVA*

ÖZ

XIX əsr Azərbaycanın yazı mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsində mühüm dövr kimi qiymətləndirilir. Kitab işi və kitabçılıq ənənəsi dövrün mədəniyyətinin önəmli hissəsini təşkil edir. Kitab sənətinin inkişaf etdirilib yayılması üçün həmin dövrdə mətbəələr fəaliyyətə başladı. Araşdırmalardan məlum olur ki, o dövrdə Şimali Azərbaycanda Bakı və Şuşadan başqa heç bir yerdə mətbəə yox idi.

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan kitab nəşri tarixində yeni mərhələ başladı. Elmin müxtəlif sahələrinin inkişafı ilə əlaqədar kitaba olan tələbat mətbəələrin sayının artmasına səbəb olmuş, onların maddi-texniki bazası möhkəmlənmiş, yüksək çap texnikası ilə təchiz edilmişdi.

Kitabçılıq sənətinin inkişafı və məktəblərin yaranması xalqın savadlanmasında mühüm rol oynayan ictimai və məktəb kitabxanalarının yaranmasına gətirib çıxartdı.

XIX əsrin ortalarından başlayaraq dünyada baş verən proseslər, Rusiya imperiyasının daxilindəki hadisələr fonunda Azərbaycan xalqının milli dirçəliş yoluna qədəm qoyması milli mətbuatımızın təşəkkülünə rəvac verdi. Milli mətbuatın təşəkkül tapması ictimai-millî şüurumuzun inkişafı ilə eyni tarixi mərhələyə təsadüf edir, Milli mətbuat dövlət və dövlətçilik ideyalarının formalaşması, ictimai münasibətlərə hazırlanmasında əvəzolunmazdır rola malikdir.

Anahtar Kelimələr: Şimali Azərbaycan, Qarabağ regionu, kitab işi, kitabxana, mətbuat.

КНИЖНОЕ ДЕЛО И ПЕЧАТЬ В КАРАБАГСКОМ РЕГИОНЕ СЕВЕРНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА (XIX – НАЧАЛО XX ВВ.)

РЕЗЮМЕ

XIX век считается важным периодом в развитии азербайджанской письменной культуры. Традиции книгоиздательства являются особенной частью культуры этого периода. В это время для развития издательского дела начали функционировать типографии. Как становится известно из исследований, в Северном Азербайджане, кроме городов Баку и Шуша, не существовало типографий.

С началом XX века в истории издательского дела в Азербайджане начинается новый период. Развитие различных отраслей науки и потребность в книгах обусловили рост числа типографий и укрепление их материально-технической базы.

Развитие издательского дела и школьного строительства привели к созданию общественных и школьных библиотек, сыгравших особую роль в просвещении народа.

Вступление азербайджанского народа на фоне процессов, происходивших в мире и в Российской империи, начиная с середины XIX века, на путь национального возрождения дало толчок к созданию национальной печати.

Появление национальной печати и развитие общественно-национального самосознания приходятся на один тот же исторический промежуток. Национальная печать играет незаменимую роль в формировании идей государственности и формировании общественных отношений.

* Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi A.A.Bakıhanov, Tarih Enstitüsü, rena-bakhishova@mail.ru

Ключевые Слова: Северный Азербайджан, Карабагский регион, издательское дело, библиотека, медиа

Azərbaycan Respublikası dünyanın qədim dövlətçilik ənənələrinə malik olan ölkələrindən biridir. Böyük bir dövrü əhatə edən ölkənin zəngin siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni tarixində XIX-XX əsrlər dövrü mühüm yer tutur.

Bu dövr Azərbaycanın yazı mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsində mühüm dövr kimi qiymətləndirilir. Kitab işi və kitabçılıq ənənəsi dövrün mədəniyyətinin önəmli hissəsini təşkil edir.

Tədqiqatlar göstərir ki, Orta əsrlərdən gələn əlyazma kitabçılığı ənənəsi XIX əsrdə də davam etdirilmişdi. Tərtibatında bədii təfəkkürə əsaslanan əlyazma kitabının yaranma prosesində tətbiqi və təsviri sənətin rəssamlıq, xəttatlıq kimi bir sıra növlərindən istifadə edilirdi.

Tarixi mənbələrdən məlum olur ki, hələ XIX əsrin 30-cu illərində Qarabağ bölgəsində - Şuşada mətbəə fəaliyyət göstərirdi. "Kitabi-mizanül həqq, təxsisül-incil vəl-Quran ki, dər qəleyi-Şuşa mətbu gərdid. Sənaye-məsihiyyə. 1835" adlı fars dilində nəşr edilmiş kitab bu faktı təsdiqləyir. (Həsənov 1965: 36; Yarməmmədov 2009: 34)

Azərbaycan kitab işinin inkişafında M.Nəvvabın daha geniş, xidməti olmuşdu. Həm rəssam və xəttat, həm də dekorativ sənət ustası kimi kitab tərtibatı sahəsində hərtərəfli fəaliyyət göstərən M.Nəvvab əsərlərini öz dəst-xətti ilə yazıb özünün kiçik karxanasında daşbasma üsulu ilə çap edir, onlara illüstrasiyalar çəkir, bədii tərtibatını verir, cildləyib kitab şəklinə salırdı. (Əfəndi 272: 116) Onun çəkdiyi illüstrasiyalar XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda kitab tərtibatının inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

Bu üsulla nadir kitablardan M.Nəvvab onların geniş yayıla bilməsi üçün Şuşada öz hesabına mətbəə açmış və burada Litoqrafiya üsulu ilə çap edilmiş kitablann tərtibatında Şərq naxış elementlərindən böyük ustalıqla istifadə edilmişdir. Mətbəədən başqa, o, Şuşada cildxana da açaraq kitab çapı işini daha da təkmilləşdirmişdir. (Yarməmmədov 2009: 34) M.Nəvvab tərəfindən tərtib edilmiş kitablardan hal-hazırda nadir eksponatlar kimi Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır.

Araşdırmalardan məlum olur ki, o dövrdə Şimali Azərbaycanda Bakı və Şuşadan başqa heç bir yerdə mətbəə yox idi. Azərbaycanda kitab mədəniyyətinin inkişafında müsbət rol oynamış bu mətbəədə Azərbaycan şairlərinin bir çox şeirləri çap edilib yayılmışdır. Mətbəədə özünün "Kitabi-divani-farsi" (1896), "Kitabi-kəşfül-həqayiq" (1896), "Dəvazdəh-bəndi-fejzməndi-çənabi-Nəvvab Mir Möhsünağa Ağamirzadə Qarabaği-dər-məsaibi imamülməzlum Əbi Abdullah-hüseyn və övladü əshabi-on büzürküvar" (1898), "Dibaçəji-diva-ni-farsi" (1898), "Kitabi-türki, əşari-Nəvvab" (1898), "Kitabi-kəşfül-həqiqeyi-məsnəvi min mövzuət və mənzumati-çənabi-Nəvvab" (1898), Mir Mehdi Xəzanin "Şəraitül-islam" (1884, 1885) adlı kitablarnı nəşr olunmuşdur. (Azərbaycan kitabı 1963: 17, 18, 29, 32, 33)

Bu mətbəədən başqa Şuşada Erməni ruhaniyyəsinin basmaxanası və Məsihi ruhaniyyəsinin vəqf basmaxanası da fəaliyyət göstərirdi. Erməni ruhaniyyəsinin

basmaxanasında N.B.Vəzirovun “Daldan atılan daş topuğa dəyər” (1893), “Sonrakı peşmançılıq fayda verməz” (1893), Məsihi ruhaniyyəsinin vəqf basmaxanasında F.B.Köçərlinin Lermontov Mixail Jurjeviç və Koltsovdan tərcümə etdiyi “Üç xurma ağaçı və ya kişi, niyə yatıbsan?” adlı kitabları nəşr olunmuşdur. (Azərbaycan kitabı 1963: 26)

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda mətbəələrin sayının artmasına baxmayaraq, çap olunan ədəbiyyatın sayı az idi. Azərbaycan dilində çap olunan kitabların böyük əksəriyyətini divan və əlyazma, dərslik və tərcümələr, lüğətlər, təqvimlər, qərardadlar, dini məlumat kitabları təşkil edirdi. (Mirəhmədov və Həsənov 1975: 13-15; Yarməmmədov 2009: 35)

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan kitab nəşri tarixində yeni mərhələ başladı. Elmin müxtəlif sahələrinin inkişafı ilə əlaqədar kitaba olan tələbat mətbəələrin sayının artmasına səbəb olmuş, onların maddi-texniki bazası möhkəmlənmiş, yüksək çap texnikası ilə təchiz edilmişdi. (Xələfov 2007: 18) Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, digər dillərdə kitab nəşrində inkişafın əksinə İmperiyanın müstəmləkəçilik siyasətinə uyğun olan senzura vasitəsilə Azərbaycan dilində lazımi kitabların çapına maneə törədilirdi. “Qafqaz təqvimi”ndəki (Кавказский календарь 1912: 334) 1911-ci ilin statistik məlumatına görə, əhalinin qiraəti üçün azərbaycan dilində 1, erməni dilində 10 kitab, bədii ədəbiyyatlar sahəsində azərbaycan dilində 1, erməni dilində 10 kitab, şagirdlərin təhsil alması üçün azərbaycan dilində 3, erməni dilində 54 dərslik var idi. Yalnız dini-mənəvi sahədə azərbaycan dilində 17, erməni dilində 3 kitab mövcud idi. Bu ilin məlumatına görə uşaqların qiraəti üçün erməni dilində 4 kitab olduğu halda Azərbaycan dilində bir ədəd də olsun kitab yox idi. Ən acınacaqlı vəziyyət isə elm sahələrinin öyrənilməsində idi. Belə ki, elmin müxtəlif sahələrinin öyrənilməsi üçün erməni dilində 29 adda kitab olduğu halda Azərbaycan dilində belə kitabların yoxluğu çar Rusiyasının bölgədəki müstəmləkəçilik siyasətinin daha bir nümunəsidir.

Azərbaycan kitabşünaslığının inkişafında F.Köçərlinin böyük xidməti olmuşdur. Görkəmli ədəbiyyatşünasın ədəbi irsində kitab, kitabın yazılması, nəşri və tərtibatı, tərcüməsi, öyrənilməsi və yayılması xüsusi yer tutur. Onun “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” (Tahirqızı, Allahverdiyev, Muradlı 2003: 13) kitabı Azərbaycan bədii ədəbiyyatı və ədəbiyyatşünaslığı biblioqrafiyasının tarixən inkişaf xüsusiyyətlərini öyrənmək baxımından çox maraqlıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, kitab çapının vüsət almasına baxmayaraq, XX əsrin əvvəllərində əlyazma kitabı ənənələri qalmaqda idi. (Yarməmmədov 2009: 57)

Bu dövrdə Şimali Azərbaycanın Qarabağ regionunda mədəniyyətin zəif inkişaf etmiş sahələrindən biri də mədəni-maarif müəssisələri idi. Mədəni-maarif müəssisələri içində kitabxanalar və qiraətxanalar xüsusi yer tuturdu.

1859-cu ildə Şuşa erməni cəmiyyətinin ictimai kitabxana açmaq istəyinə Qafqaz tədrisat idarəsi müsbət cavab verir. (ARDTA: 1-2) Baş departament isə Şuşada açılacaq erməni ictimai kitabxanasının qaydasını tərtib etdi. Qaydalarda kitabxanadan istifadə haqqının məbləğinin təyin edilməsi, müəyyən kadrların seçilməsi, erməni və rus müəlliflərin kitabları, komitənin icazə verdiyi təqdirdə isə fransız və fars dillərində kitabların daxil edilməsi, kitabxanadan istifadə qaydaları, kitabxananın daxili qaydaları, maliyyəsi və s. öz əksini tapmışdır. (ARDTA: 3-5) Qaydalarda hətta fransız və fars

dillərində kitabların daxil edilməsi haqqında göstəriş olsa da Azərbaycan müəlliflərinin, eləcə də Azərbaycan dilində kitabların daxil edilməsi haqqında heç bir göstəriş verilməmişdir.

Bu dövrdə kitabxanalar Daxili İşlər Nazirliyinin, Xalq Maarif Nazirliyinin və dini idarələrin nəzarətində olduğundan yeni kitabxanaların açılmasına qubernatorlar icazə verirdi, eləcə də şübhəli görünən kitabxanaları bağlayırdılar. (Xələfov 2007: 24) Bu baxımdan, ictimai kitabxanalar və qiraətxanaların sayı az idi. Məktəblərin nəzdində kiçik kitabxanalar fəaliyyət göstərirdi. Kitabxana və qiraətxanalar şuşalıların öz-özünə təhsil almasını sürətləndirirdi. Lakin Azərbaycan dilində ədəbiyyatın lazımı səviyyədə olmaması, kitabxanalarda işləyəcək ixtisaslı kadrların çatışmaması, çar Rusiyasının Qarabağda kitabxanaların inkişafı üçün vəsait ayırmaması kimi amillər kitabxana və qiraətxanaların inkişafına mane olurdu. Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq, Qarabağ regionunda olan sahibkarlar və elm adamları öz şəxsi vəsaitləri hesabına kitabxana və qiraətxanaların inkişafına, oradakı kitabların sayının artırılmasına xüsusi fikir verirdilər. (Məmmədov 2005: 64)

1897-ci ilin 26 yanvarında fransız dili müəllimi Əhməd bəy Ağayevin təşəbbüsü ilə Şuşa şəhərində kitabxana-qiraətxana təşkil edildi. Bu təsisatın təşkilinə maddi cəhətdən Şuşa ziyalıları kömək etmiş, rus və şərqi dillərində əsərlər toplanmışdı. Bu, Qafqazda Bakı və Qubadan sonra müsəlmanlar tərəfindən təşkil edilmiş 3-cü qiraətxana idi. (Xələfov 2004: 281)

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, kitab çapı ilə məşğul olan M.Nəvvab bu işi genişləndirərək onu yaymaq üçün 1903-cü ildə Şuşada öz hesabına əhalinin kasıb təbəqəsi üçün kitabxana-qiraətxana da təşkil etdi, oğlu Miribrahimi (Miriş ağanı) müdir təyin etdi. Miribrahim Şuşa ziyalılarının köməyi ilə müxtəlif dillərdə və müxtəlif elm sahələrini əhatə edən kitablar toplayaraq kitabxana-qiraətxana yaratmağa müvəffəq oldu. Şuşa ziyalıları yeni açılmış kitabxana-qiraətxanaya kitablar bağışlamaqla onun fondunu daha da zənginləşdirdilər. Kitabxana-qiraətxana öz fondunu zənginləşdirmək üçün ölkədə nəşr edilən qəzet və jurnallara abunə yazılmış, Bakıdan, Tiflisdən, Moskvadan, Hindistandan, Türkiyədən, İrandan və s. şəhərlərdən qəzet və jurnallar almağa müvəffəq olmuşdu. (Xələfov 2007: 106-107) Kitabxana-qiraətxana Bakıdan "Əkinçi", Tiflisdən "Ziya" və "Kəşkül", Hindistandan isə fars dilində nəşr edilən "Həblül-mətin" qəzetlərini alırdı. Kitabxana-qiraətxana müxtəlif illərdə "Molla Nəsrəddin", "İqbal", "Səda", "İrşad", "Şərqi-Rus" və digər jurnal və qəzetləri də alırdı. (Səfərova 2006: 234)

XX əsrin əvvəllərində Şuşa ilə yanaşı olaraq Qarabağın digər böyük yaşayış məntəqələrində də ictimai kitabxana-qiraətxanalar açılmışdı. 1907-ci il oktyabr ayının 19-da Ağdam şəhərində geniş bir kitabxana-qiraətxana açılmışdır. Qiraətxanaya ianə yolu ilə 700 manat pul toplanmış, qiraətxana üçün bina təyin edilmiş, kitab, qəzet, jurnalla təmin edilmiş, yeni qəzetlərə abunə yazılmış, bina avadanlıqla təmin edilmişdi. Oxucular qəzet və jurnalları qiraətxanada oxuyur, kitabları alıb evə aparırdılar. Qiraətxana oxumaq üçün evə kitab verməklə, həm də kitabxana kimi fəaliyyət göstərirdi. Qiraətxananın fəaliyyətində fəal iştirak edənlərdən biri də Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev olmuşdur. Qiraətxananın bağlanması haqqında dəqiq məlumat verilməse

də, 1916-1917-ci illərdə bağlanması təxmin olunur. (Xələfov 2007: 107-109; Tağıyev 1964: 106)

Gözəl xəttat olan Mirzə Məhəmmədqulu bəyin zəngin kitabxanası vardı. Əlyazma biçimində olan kitabların əksəriyyətinin üzünü özü köçürmüşdü. Onun kitablarının çoxu Respublika Əlyazmaları institutunda saxlanılır. (Çingizoğlu və Qarabağlı 2011: 94)

XX əsrin əvvəllərində kitabxana işi sahəsində əldə edilmiş bu müvəffəqiyyətlərə baxmayaraq, yaradılmış kitabxanalar əhalinin ancaq kiçik bir hissəsinin tələbatını ödəməyə qadir idi. Hələ də bütün əhaliyə xidmət edəcək, onların tələbatını ödəyəcək ümumi açıq xalq kitabxanaları yox idi. Hökumət kitabxana işinə nəzarəti gücləndirməyə və demokratikləşməsinin qarşısını almağa çalışırdı. Bu da, kitabxanaların və qiraətxanalarının inkişafına mane olurdu. Rusiyanın ucqarlarında bu siyasət, həmçinin milli xalqların mədəniyyətinə, ədəbiyyatına, incəsənətinə daha ciddi zərbə vurmaqla, milli məktəblərin, mədəni-maarif müəssisələrinin inkişafına mane olurdu. XX əsrin əvvəllərində baş verən hadisələrdən qorxuya düşən car hokuməti senzura qaydalarını yumşaldaraq ciddi guzəştlərə getməyə məcbur oldu. (Xələfov 2007: 24-25, 114)

1917-ci ildə Azərbaycandakı 25 ictimai kütləvi kitabxanadan biri Qarabağın mərkəzi Şuşada idi. Bundan əlavə, Şuşada 3 qiraətxana da fəaliyyət göstərirdi. (Məmmədov 2005: 64)

XIX əsrdə Azərbaycanda məktəblərin meydana gəlməsi, kitabçılığın inkişafı, kitabxanaların təşkili və onun şəbəkəsinin genişlənməsi üçün şərait yaratmışdı. Yeni təşkil edilən rus məktəblərinin və Azərbaycan mədrəsələrinin bir çoxlarının yanında kiçik tədris kitabxanaları meydana gəlməyə başlamışdı.

XIX əsrin I yarısında Azərbaycanda kitabxana işi bilavasitə məktəb, mədrəsə şəbəkələri ilə bağlı olmuşdur. XIX əsrin ikinci yarısında müxtəlif tipli məktəblər şəbəkəsinin yaranması məktəblərin yanında kitabxanaların da sayının artmasına səbəb oldu. (Xələfov 2004: 259-261)

Şəhər, real və qız məktəblərinin hər birinin kitabxanasında həm fundamental, həm də şagird kitabxanaları fəaliyyət göstərmişdir.

Şuşa şəhər məktəbinin fundamental kitabxanasında 1884-cü ildə 612 adda kitab (Отчет КУО 1885: 188-189) sayından 1902-ci ilə qədər kitabların sayı artaraq 820-yə (Отчет КУО 1903: 300-301) çatmışdır, 1904-cü ildə bu rəqəm azalaraq 641-ə (Отчет КУО 1905: 296) ensə də yenidən artaraq 1912-ci ildə 813-ə (Отчет КУО 1913: 278-279) çatmışdır. Şagird kitabxanasında kitabların sayında artım dinamikası izlənilir. Belə ki, kitabların sayı 1884-cü ildən 1912-ci ilədək 303-dən (Отчет КУО 1885: 188-189) 1014-ə (Отчет КУО 1913: 278-279) çatmışdır.

Bu məktəbin kitabxanalarının maliyyə vəsaiti artan dinamika ilə müşayiət olunur: Fundamental və şagird kitabxanalarında maliyyə vəsaiti analoji olaraq 1884-cü ildən 1912-ci ilədək 2266 və 730 rubldan (Отчет КУО 1885: 188-189) 4687 və 1010 rubla (Отчет КУО 1913: 278-279) çatmışdır.

İl	Şuşa şəhər məktəbinin kitabxanasının vəziyyəti											
	Fundamental				Şagird				Cəmi			
	sayı	cild sayı	maliyyə dəyəri hesabat ilində alınan kitablar	sayı	cild sayı	maliyyə dəyəri hesabat ilində alınan kitablar	sayı	cild sayı	maliyyə dəyəri hesabat ilində alınan kitablar			
1884 (Отчет КУО 1885: 188-189)	612	1706	2266	150	303	361	730	915	2067	2996	150	
1897 (Отчет КУО 1898: 296)	775	2161	3625	107	314	437	780	6	1089	2598	4405	113
1898 (Отчет КУО 1899: 297)	781	2206	3707	82	317	446	798	18	1098	2652	4505	100
1899 (Отчет КУО 1900: 300-301)	793	2252	3889	182	332	466	837	39	1125	2718	4726	221
1902 (Отчет КУО 1903: 300-301)	820	2374	4107	70	361	515	902	18	1181	2889	5009	88
1904 (Отчет КУО 1905: 296)	641	2412	4288	93	377	537	957	37	1018	2949	5245	130
1907 (Отчет КУО 1908: 262)	682	2496	4417	38	461	639	1010	16	1143	3135	5427	54
1912 (Отчет КУО 1913: 278-279)	813	2821	4687	82	1014	1484	1175	41	1827	4305	5862	123

Şuşa real məktəbinin fundamental kitabxanasında 1884-cü ildə 904 (Отчет КУО 1885: 68-69) adda kitab sayından 1907-ci ilə qədər kitabların sayı artaraq 3030-a (Отчет КУО 1908: 94) çatmışdır, lakin 1912-ci ildə bu rəqəm 2586-ya (Отчет КУО 1913: 84-85) enmişdir. Hətta 1885-ci ildə fundamental kitabxanada kitabların sayı 1740-a çataraq digər real məktəblərin fundamental kitabxanalarına nisbətə ən çox kitab sayına malik idi. (ЖМНП 1887: 89) Şagird kitabxanasında vəziyyət artma-azalmanın əvəzlənməsi ilə müşahidə olunur.

Bu məktəbin kitabxanalarının maliyyə vəsaitinə nəzər salsaq görərik ki, cüzi azalmaları nəzərə almasaq məktəbin kitabxanalarına ayrılan maliyyə vəsaiti artan dinamika ilə müşayət olunsada 1912-ci ildə azalma nəzərə çarpır. Şagird kitabxanasında maliyyə vəsaitin cüzi artma-azalma dinamikası ilə müşayət olunsada, fundamental kitabxanada xeyli azalma müşahidə olunur. Belə ki, maliyyə vəsaiti fundamental kitabxanada 1884-cü ildə 3551 rubldan (Отчет КУО 1885: 68-69) artaraq 1907-ci ildə 9473 rubla (Отчет КУО 1908: 94) çatsa da 1912-ci ildə bu məbləğ azalaraq 7306 rubl (Отчет КУО 1913: 84-85) olmuşdur.

İl	Şuşa real məktəbinin kitabxanasının vəziyyəti											
	Fundamental				Şagird				Cəmi			
	sayı	cild sayı	maliyyə dəyəri	hesabat ilində alınan kitablar	sayı	cild sayı	maliyyə dəyəri	hesabat ilində alınan kitablar	sayı	cild sayı	maliyyə dəyəri	hesabat ilində alınan kitablar
1884 (Отчет КУО 1885: 68-69)	904	1608	3551	1022	200	374	785	287	1104	1982	4336	1309
1885 (Отчет КУО 1886: 70)	1111	2106	5290	1740	314	644	1059	274	1425	2750	6349	2014
1890 (Отчет КУО 1891: 305)	1719	2908	6600	138	723	1636	1779	619	2442	4544	8379	757
1897 (Отчет КУО 1898: 201)	2376	3838	8411	241	1020	2415	1944	49	3396	6253	10355	290
1898 (Отчет КУО 1899: 111)	2378	3845	8432	28	1011	2406	1934	-	3389	6251	10366	28
1899 (Отчет КУО 1900: 111)	2374	3868	8525	106	971	2370	1925	9	3345	6238	10450	115
1902 (Отчет КУО 1903: 111)	2464	3986	8816	93	1295	2943	2197	-	3759	6929	11013	93
1904 (Отчет КУО 1905: 107)	2511	4014	8986	76	1295	2943	2107	-	3806	6957	11093	76
1907 (Отчет КУО 1908: 94)	3030	4060	9473	315	2261	4005	2877	285	5291	8065	12350	600
1912 (Отчет КУО 1913: 84-85)	2586	3751	7306	160	3782	3946	3410	136	6368	7697	10716	296

Şuşa Marinski qız məktəbinin fundamental və şagird kitabxanalarında 1894-cü ildə analoji olaraq 155 və 83 (Отчет КУО 1895: 608) adda kitab sayından 1904-cü ilə qədər kitabların sayı artaraq 231 və 307-yə (Отчет КУО 1905: 428) çatmışdır. 1905-ci ildə Şuşada baş verən erməni-müsəlman davası zamanı məktəbin yandırılması səbəbindən kitablar məhv olmuşdur. Bu baxımdan, məktəbin fundamental kitabxanası 1907-ci ildə 29 (Отчет КУО 1908: 113-114), şagird kitabxanası isə 1908-ci ildə 21 (Отчет КУО 1909: 155) adda kitabla fəaliyyətə başladı.

Qız məktəbinin kitabxanalarının maliyyə vəsaiti 1904-cü ilədək artan dinamika ilə müşayət olursa da 1905-ci ildə baş verən yanğından sonra 1907-1908-ci illərdə yenidən formalaşmağa başlamışdır. Belə ki, maliyyə vəsaiti fundamental və şagird kitabxanalarında 1897-ci ildə analoji olaraq 492 və 346 rubldan (Отчет КУО 1898: 382) artaraq 1904-cü ildə 811 və 554 rubla (Отчет КУО 1905: 107) çatmışdır. Məktəbin fundamental kitabxanası 1907-ci ildə 58 (Отчет КУО 1908: 129-130), şagird kitabxanası isə 1908-ci ildə 5 (Отчет КУО 1909: 155) rubl maliyyə vəsaiti ilə yenidən fəaliyyətə başladı. Qeyd edək ki, Şuşa Marinski məktəbində baş verən hadisəyə baxmayaraq 1908-ci hesabat ilində Marinski məktəblərə ayrılan ümumi 835 rubldan yalnız 5 rublu (ən az vəsait) Şuşa Marinski məktəbinə verilmişdir. (Отчет КУО 1909: 155) Bundan sonra, Şuşa Marinski məktəbinin kitabxanalarında həm kitabların sayında, həm də maliyyə vəsaitində artan dinamika müşayət olunmuşdur. 1912-ci ildə fundamental və şagird kitabxanalarda kitabların sayı analoji olaraq 139 və 264 ədədə, maliyyə vəsaiti isə 304 və 154 rubla çatmışdır. (Отчет КУО 1913: 236-237)

Marinski qız məktəbinin təsisi dövründən nəzər salsaq kitabxanada kitabların sayı hər il cüzi miqdarda artmışdır. 1905-ci il erməni-müsəlman qarşudurması zamanı məktəb yandırılmış, kitabxana təmamilə məhv olmuşdur. 1907-ci ildə fundamental kitabxana fəaliyyətə başlasa da, şagird kitabxanası 1908-ci ildə fəaliyyətə başlamışdı. (Отчет КУО 1908: 114; Отчет КУО 1909: 115)

İl	Şuşa Marinski qız məktəbinin kitabxanasının vəziyyəti											
	Fundamental				Şagird				Cəmi			
	sayı	cild sayı	maliyyə dəyəri	hesabat ilində alınan kitablar	sayı	cild sayı	maliyyə dəyəri	hesabat ilində alınan kitablar	sayı	cild sayı	maliyyə dəyəri	hesabat ilində alınan kitablar
1894 (Отчет КУО 1895: 608)	155	258	243	45	83	378	145	-	238	636	388	45
1897 (Отчет КУО 1898: 382)	196	440	492	49	289	838	346	46	485	1278	838	95
1898 (Отчет КУО 1899: 82)	196	465	540	48	290	965	386	40	486	1430	926	88
1899 (Отчет КУО 1900: 431)	202	494	584	44	290	1037	426	40	492	1531	1010	84
1902 (Отчет КУО 1903: 432)	210	562	710	40	300	1221	510	25	510	1783	1220	65
1904 (Отчет КУО 1905: 428)	231	646	811	55	307	1359	554	10	538	2005	1365	65
1907 (Отчет КУО 1908: 333)	29	57	58	22	-	-	-	-	29	57	58	22
1912 (Отчет КУО 1913: 236-237)	139	424	304	149	264	584	154	102	403	1008	458	251

İbtidai məktəblərin kitabxanaları əsasən oraya bağışlanmış kitablar sayəsində formalaşdı (Таирзаде 1968: 56-77)

Eramızın III əsrindən başlayaraq Azərbaycanda ilkin savad verən ayrı-ayrı məktəblər mövcud olmuş, orta əsrlərdən başlayaraq isə məktəb-mədrəsə sistemi geniş yayılmışdır. Azərbaycanın bu təhsil ocaqlarında təhsil alan şagirdlər sonradan öz elmi bacarıq və uğurları ilə dünya miqyaslı alimlərə çevrilmişdilər. Bu məktəblərdə “Qurani-Kərim”in öyrədilməsi əsas yer tutsa da, ərəb və fars dillərinin tədrisinin ana dili ilə paralel aparılması zəruri idi. (Adilov və Babazadə 2015: 7-8; Dəmirçizadə 1979: 256) Tədrisin ana dilində aparılması üçün ana dilində yazılan dərslərin tərtibi vacib idi.

Ana dilində yazılan dərslərin tarixi XVII əsrin sonlarından başlasa da Azərbaycan dilinə aid müasir tipli dərslər XIX əsrdə yazılmağa başlamışdı. Bu dövrdə yazılan dərslər sual-cavab şəklində olmuş və XX əsrin əvvəllərində davam etmişdir. (Adilov və Babazadə 2015: 9; Dəmirçizadə 1979: 256)

Şimali Azərbaycanın işğalından sonra çar hökuməti əhalini idarə etməkdə çətinlik çəkməsinin səbəblərindən ən mühümünü çar məmurlarının yerli dili bilməməsi olduğundan mütəxəssislər hazırlamaq məqsədilə mərkəzi şəhərlərdə məktəblər açıb ruslara Azərbaycan dilinin tədris edilməsi üçün lüğətlər, dərslərin tərtibi vacib hal aldı. XIX əsrin ortalarında Azərbaycan dilinin tədrisi səhəsində elmi-pedaqoji tələblərə cavab verən yeni dərslər meydana gəldi.

Mirzə Əbülhəsən Vəzirov 1861-ci ildə “Tatar-Azərbaycan qrammatikası dərsləri”ni («Учебник татарско-адербайджанского наречия») nəşr edildi. (Adilov və Babazadə 2015: 11) Tərcüməçiləri Azərbaycan dili ilə tanış etmək məqsədi daşıyan dərslərdə felin zamanları (növləri) haqqında M.Kazımbəyin müddəaları inkişaf etdirilirdi. (Azərbaycan tarixi 1964: 337)

N.Vəzirov məktəblərdə şəriət kitablarını, uşaqların yaşına uyğun olmayan kitabları oxumaqdansa təbii elmlərdən bəhs edən kitablardan dərslər keçməyi üstün tuturdu. Onun fikrincə, “Elmi coğrafiya kitabını oxusaq, həm yazıb oxumağı öyrənmək, həm də dünya üzündə olan vilayətlərdən xəbərdar olarıq”. (Şahverdiyev 2006: 10)

1879-cu ildə Qori Muəllimlər seminariyasında A.O.Çerniyavskinin müdiri olduğu Azərbaycan şöbəsinin açılması və fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycanda “Üsulu-cədid” məktəblərinin açılması ilə fonetik üsulla yeni tipli dərsliklər yazılmağa başladı. Yelizavetpol quberniyasının Qaryagin qəzasındakı Qarğabazar məktəbinin müəllimi A.Tahirov 1887-ci ildə “Самоучитель татарского языка или руководство” (AR EA RƏF: şifr B-705/9046) dərsliyi tərtib etmişdi. Real həyatdan əxs edilmiş materiallar əsasında sadə dildə yazılmış 398 səhifəlik 6 hissəli dərslik 1890-cı il iyunun 12-də baş sensor tərəfindən nəşrə imzalsansa da naməlum səbəbə görə nəşr edilmədi. (Abdullayev 1996: 140-141)

1882-ci ildə Çerniyavski sövti üsulla yazdığı “Vətən dili” dərsliyinin I cildindən sonra 1888-ci ildə Səfərəli Vəlibəyovla birlikdə “Vətən dili” dərsliyinin II hissəsini (AR EA RƏF: şifr B-XII-334) nəşr etdirdilər. Dərsliyin tərtibatında yaxından iştirak edən Həsənəli Qaradağı yazdığı şeir və hekayələri Şuşada açdığı məktəbdə təcrübədən keçirərək Çerniyayevskiyə göndərirdi. (Abdullayev 1996: 140-141; AR EA RƏF: şifr B-2381/17091) II hissədə uşaq əsərləri - Q.Zakirin iki təmsili və iki mənzum hekayəsi, Molla Vəli Vidadinin bir lirik şeiri, İ.A.Krılovdan və K.D.Uşinskidən bəzi tərcümələr daxil edilmişdi.(Xəlil və Əsgərli 2007: 78) Bu dərsliyin əsas fərqi isə sövti üsul əsasında azərbaycanlılar üçün Azərbaycan dilində nəşr edilmiş ilk dərslik idi və sonralar yenidən nəşr edilərək Azərbaycan dilinin tədrisində geniş istifadə edilmişdir. (Əhmədov 2006: 259)

S.Vəlibəyov 1889-cu ildə “Книжка для самостоятельного чтения на татарско-Азербайджанского наречия” titullu kitab-risalə nəşr etdirmişdi. Bu kitab Azərbaycan dilində “İbtidai məktəb şagirdlərinə məxsus və hüsnü əxlaqa dair Azərbaycan dilində oxu risaləsi” adlanır. (Əhmədov 2006: 263)

M.M.Nəvvabın çoxşaxəli xidmətlərindən biri də məktəblər üçün dərslik tərtibi idi. Onun müxtəlif sahələrdən bəhs edən “Kəşf-ül-Həqiqət”, “Kifayət-ül-əffal”, Vüzuh-ül-erqam” və “Nəsihətnamə” adlı dörd dərsliyi məlumdur. (Çingizoğlu 2013: 43)

1905-ci il rus inqilabından sonra kecirilən Azərbaycan muəllimlərinin birinci qurultayı ana dilində təlimi həyata keçirmək üçün maarifçilər qarşısında milli dildə dərsliklər və dərs vəsaitləri yaratmaq vəzifəsini qoymuşdu. Bu sahədə Azərbaycanın gorkəmli maarif xadimlərindən A.Şaiq, R.Əfəndiyev, S.M.Qə-nizadə, A.Səhhət, M.Mahmudbəyov, S.S.Axundov, U.Hacıbəyov, F.Ağazadə böyük xidmətlər göstərmişlər. (Xələfov 2007: 20)

Təhsilin ana dilində aparılması ilə yanaşı, təlimin məzmununun da ana dilində qurulması ön plana çıxırdı. Proqramların, tədris planlarının, dərsliklərin hazırlanması və nəşri problemləri diqqət mərkəzində duran vacib məsələlərdən biri idi. XIX əsrdən başlayaraq mərkəzi hökumət tərəfindən məqsədyönlü şəkildə aparılan ruslaşdırma siyasətinə müqavimət mütləq inkarçılıqdan uzaqlaşaraq milli və dini təhsil istiqamətli məktəblərin genişlənməsinə şərait yaratmışdı. Dərsliklərdə işlədilən ana dilininin sadəliyinə və anlaşılıqlı olmasına, milliliyin koloritin öz əksini tapmasına təlabat artırdı.

1906-cı ildə Bakıda çağırılan Müəllimlər Qurultayının qəbul etdiyi qərarlara uyğun olaraq yeni tipli dərsliklərin tərtibi və nəşri məsələsi xeyli canlandı. Qarabağ bölgəsində fəaliyyət göstərən müəllimlər bir çox dərsliklərin yazılmasında iştirak etmişdi.

(Çingizoğlu 2013: 4) Müəllimlər Qurultayının fəal iştirakçısı olan Süleyman Sani Axundov ərəb əlifbasında islahat aparmaq üçün təşəbbüs göstərmiş, həmin qurultayda ana dilində proqram tərtib etmək üçün ayrılan komissiyaya seçilmişdir. O, 1908-ci ildə A.Şaiq, M.Mahmudbəyov və digər maarifçilərlə birlikdə Azərbaycan pedaqoji fikri tarixində mütərəqqi bir hadisə olan məşhur "İkinci il" dərsliyini tərtib etdirmişdir. (Axundov 2005: 4)

Dərsliklərin dilində leksik tərkib əsasən milli xarakter daşıyırdı. Yəni, ərəb və fars sözləri Azərbaycan dilinə tərcümə edilirdi. Beləliklə, dilin sadəliyi, aydınlığı, təmizliyi uğrunda, habelə dilin lüğət tərkibinə əsaslanmaqla başlıca norma sistemi uğrunda mübarizə gedirdi. (Azərbaycan ədəbi dili tarixi 2007: 19)

1907-ci ildə U.Hacıbəyovun tərtib etdiyi "Hesab məsələləri" kitabını və "Rusi-türki və türki-rusi" lüğətini nəşr etmişdi. (Xələfov 2007: 21; Nəbiyev 2012: 4) Heç bir yad ünsürə yol verilmədən Azərbaycan dilində yazılmış "Sadədən mürəkkəbə" prinsipi əsasında qurulmuş "Hesab məsələləri" uzun müddət məktəblərdə dərslik kimi istifadə olunmuşdur. (Nəbiyev 2012: 60) O dövrün mətbuatı "Hesab məsələləri" dərsliyinə yüksək qiymət vermiş, dərsliyin gözəl üsul ilə tərtib edildiyindən, Azərbaycan-türk şivəsində olduğundan məhəlli məktəblər ucun faydalı və lazımlı olduğunu yazmışdır. (Hacıbəyli 2005: 8)

"Hesab məsələləri" ilə eyni ildə (1907) onun bir lüğət kitabı da işıq üzü görmüşdür. "Mətbuatda istemal olunan siyasi, hüquqi, iqtisadi və hərbi sözlərin türki-rusi və rusi-türki lüğəti" adlı bu əsər ikidilli lüğətlər baxımından çox yoxsul olan o zamankı Azərbaycan şəraitində ictimai həyatın ən müxtəlif sahələrində çoxlarının, özəlliklə də müstəqil fəaliyyətə başlayan gənclərin demək olar ki, hər gün ehtiyac hiss etdiyi vacib bir vəsait idi. Əsər lüğətçilik elminin o zamankı tələbləri səviyyəsində hazırlanmışdı. Lüğətin redaktoru M.Ə.Rəsulzadə idi. İndiki Azərbaycan, rus, Avropa lüğətlərilə müqayisədə bir qədər qəribə təsir bağışlayan bu lüğətdə ana dilimizdəki bir sözün rus dilində qarşılığını axtaran hər kəs o zamankı ərəb qrafikalı yazımızın tələbinə əsasən onu "sağdan sola" qaydasına uyğun, əksinə, rusca bir sözün dilimizdəki mənasını öyrənmək istəyən hər kəs isə onu "soldan sağa" qaydasına uyğun olaraq tapıb faydalanırdı. Maraqlıdır ki, hətta keçən əsrin 40-cı illərində də Azərbaycan lüğətçilik məktəbinin ən görkəmli simalarından biri, akademik Heydər Hüseynov Üzeyir Hacıbəylinin cəmi 23 yaşı olanda hazırlayıb nəşr etdirdiyi bu lüğəti "mədəniyyətimizin tarixində irəliyə atılmış bir addım" kimi qiymətləndirmişdi. (Hacıbəyli 2005: 8; Nəbiyev 2012: 60-61)

Süleyman Sani 1908-ci ildə A.Şaiq, M.Mahmudbəyov və digərləri ilə "İkinci il" dərsliyini tərtib etdirmişdir. (Axundov 2005: 4)

1910-1914-cü illərdə Şimali Azərbaycanın Qarabağ regionunda xalq maarifinin inkişafında müəyyən canlanma baş vermişdir. M.Mahmudbəyovun nəşr edilmiş "Ana dili" kitabı İbtidai məktəblərdə əsas tədris vasitəsi idi. (Məmmədov 2005: 62-63)

XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dilinə aid yazılmış dərsliklərin təhlili zamanı məlum olur ki, onların əksəriyyəti rus dilində yazılmış və Azərbaycan dilini rusalara öyrətmək məqsədi daşmışdır.

Yusif Vəzir Çəmənzəminli yazırdı ki, "Azərbaycan xalqının bir millət kimi təşəkkülünə kömək etməsində, xalqın milli ruhda tərbiyələnməsində mətbuatın rolu böyükdür." (Cəfərov 2005: 48) Bu baxımdan, cəmiyyətdəki yeri və roluna, cəmiyyətin bütün sahələrinə təsirinə görə IV hakimiyyət adlandırılan mətbuat, tarixi taleyində baş verən prosesləri xalqa təlqin edərək millətin tərəqqisində, milli şüurun oyanmasında və milli özünüdərk prosesində xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Mətbuat informasiya mənbəyi, ictimai-milli şüurumuzun inkişaf etdirici qüvvəsi olmaqla bərabər, həm də müxtəlif dövrlərin öyrənilməsində, ictimai-siyasi proseslərin mahiyyətinin dərk edilməsində mənbə rolunu oynayan tarixi salnamədir.

Belə ki, XIX əsrin ortalarından başlayaraq dünyada baş verən proseslər, Rusiya imperiyasının daxilindəki hadisələr İmperiya daxilindəki xalqların, o cümlədən Azərbaycan xalqının həyatında milli-mənəvi oyanış prosesi baş qaldırdı. Mürəkkəb və ziddiyyətli şərait Azərbaycanda milli-ictimai fikrin fəallaşmasına güclü təsir göstərirdi. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ziyalıları çarizmin güzəştlərindən istifadə edərək qəzetlər və jurnallar çap etməyə, zəhmətkeş kütlələrin savadını artırmağa, dünyagörüşünü genişləndirməyə çalışırdılar. Mətbuat o dövrdə ictimai rəyi formalaşdıran yeganə kütləvi informasiya vasitəsi idi. Mütləqiyyətin zəifləməsi, ictimai-siyasi həyatdakı bəzi güzəştlər mətbuatın inkişafına səbəb olmuşdu.

Azərbaycan ziyalılarında milli azadlıq ideyaları formalaşır, onların çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı etirazları gündən-günə güclənirdi. Onların əsas məqsədi xalqda milli mənlük şüurunu formalaşdırmaq, əsas hədəfləri çarizmin güzəştlərindən istifadə edərək qəzetlər və jurnallar çap etmək, zəhmətkeş kütlələrin savadını artırmaq, dünyagörüşünü genişləndirmək idi. Eyni zamanda, çar hökumətinin erməni-müsəlman qırğınlarının təşkilindəki mənfur rolu, ermənilərin xəyanətçilikləri və Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri misli görünməmiş vəhşiliklər nəticəsində milli təəssübkeşlik duyğularının güclənməsi də bu hərəkatın genişlənməsinə təkan verdi.

Erməni əhalinin Qarabağa köçürülməsi, bölgədə azərbaycanlı əhaliyə qarşı rus-erməni zülmü, rusların təhrikilə ermənilərin müsəlmanlara qarşı qırğın törətməsi və əhalinin bilavasitə hadisələrin mərkəzində olması baxımından onların maarifləndirilməsi çox vacib əmil idi. Milli mətbuatın təsis etmək üçün müraciətlərə Baş Mətbuat İdarəsindən Qafqaz Senzura Komitəsinin senzoru Smirnova göndərdiyi məktubda bildirilir ki, qeyri-millət və qeyri-dindəşların Rusiyaya yaxınlaşması yalnız maarifin yayılması ilə mümkündür, onun da silahı rus dili olmalıdır. Əks təqdirdə ümumi müsəlman dövrü mətbuatı nəşrinin təşəkkülü müsəlmanları rus vətəndaşlarına nəinki yaxınlaşdırar, hətta uzaqlaşdırar. türk Azərbaycan şivəsində qəzet nəşri bu vaxta qədər olmayan qəbilə dilində xüsusi jurnalistikanın başlanğıcını qoyacaq, beləliklə də Cənubi Qafqaz tatarlarının Rusiyadan daha çox uzaqlaşmasına səbəb olacaqdır. (Vəliyev 2009: 72) Göründüyü kimi, Rus imperiyası Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin itirilməsi üçün müxtəlif yollardan istifadə edir. Zənnimcə çar məmuru "qəbilə dili" fikrini ifadə etməklə azərbaycan xalqının tarixən bu ərazidə yaşadığını, ərazinin aborigen əhalisi olduğunu şüur altı olsa da unutmayıb, bilmədən dilə gətirib. Onların ifadə etdikləri kimi, kökü qədim tarixə dayanmayan, "bu vaxta qədər olmayan qəbilə dili"ndən niyə bu qədər qorxmalarının səbəbi əslində məlumdur: əhali ərazinin aborigen əhalisi olmasını dərk etməsin, öz zəngin dilindən və mədəniyyətindən uzaq düşsün.

XIX əsrin ortalarından başlayan bu hərəkat XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan milli mətbuatının inkişafına səbəb oldu. 1905-1907-ci illər inqilabından qorxuya düşən çar hökuməti yerlərdə yeni mətbuat orqanlarının, xüsusilə milli dillərdə qəzet və jurnalların yaradılması sahəsində ciddi güzəştlərə getməyə məcbur oldu. (Xələfov 2007: 10) Lakin ziyalıların Azərbaycanın, Tiflisin, (Məmmədli 1995: 7) Türkiyənin, Fransanın (Ağaoğlu 2009: 4) və digər ərazilərin mətbuat orqalarında fəal iştirakına baxmayaraq Qarabağ bölgəsində Azərbaycan dilində mətbuat orqanı açmaq cəhdləri baş tutmadı.

XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində erməni dilində Şuşada "Aykakan-Aşxar" ("Armyanskiy mir") (1875-1876) (Кавказский календарь 1875: 67; Кавказский календарь 1876: 272)

"Qorts" ("Delo") (1882-1884), "Azqaqrakan andes" ("Etnoqrafik jurnalı") (1895-1915), "Paykar" ("Mübarizə") (1914-1917), "Tsiatsan" ("Göy qurşağı") (1916) jurnalları, "Asparez" ("Meydan") (1917), "Aşxatank" ("Əmək") (1917) (Axundov 1987: 49, 50, 53, 54, 174, 175), "Qarabağ" (1911-1912) (Axundov 1987: 178; Tarverdiyeva 1885, 38), "Netsuk" ("Dayaq") (1917), "Aparaj" ("Qaya") (1917-1919) (Axundov 1987: 174, 179) Gorusda "Qavar" ("Əyalət") (1907-1917) (Axundov 1987: 178; Кавказский календарь 1910: 334; Кавказский календарь 1914: 366) qəzetləri, rus dilində isə Şuşada "Şuşinskiy listok" (1911-1914), "Şuşinskiy jizn" (1913-1914) (Axundov 1987: 173; Кавказский календарь 1914: 366) qəzetləri nəşr olunmuşdu. Sadalanlardan göründüyü kimi, çar Rusiyası dövründə Qarabağda Azərbaycan dilində mətbu orqan yox idi.

Həmçinin, Rusiyada dərc edilmiş "İskra", "Kaspi", "Proletari", "İstoriq marksist", "Russkoe boqatstvo" və başqa qəzet və jurnallar Qarabağ regionunun əhalisi içərisində əsas təbliğat vasitəsi hesab olunurdu. Bəhs etdiyimiz dövrdə, Şuşada 3 tipoqrafiya fəaliyyət göstərirdi. (Məmmədov 2005: 70)

Azərbaycan xalqının milli dirçəliş yoluna qədəm qoyması, dövlət və dövlətçilik ideyalarının formalaşması, ictimai münasibətlərə hazırlanmasında milli mətbuatın rolu böyük və əvəzolunmazdır. Milli mətbuatın təşəkkül tapması ictimai-milliy şüurumuzun inkişafı ilə eyni tarixi mərhələyə təsadüf edir, çünki bu prosesin inkişafverici qüvvəsi milli mətbuatdır.

KAYNAKÇA

- ABDULLAYEV, Abdulla, (1996), *Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən*, Bakı: Maarif.
- ADILOV, Vahid və Babazadə, Rəşxanə, (2015), *Mirzə Məhəmməd Əfşar "Fənni-sərfü nəhvi-türki"*, Bakı: Elm və təhsil.
- AĞAOĞLU, Əhməd, (2009), *İran və inqilabı*, Bakı, Azərneşr.
- AXUNDOV, Nazim, (1987), *Azərbaycan dövrü mətbuatı (1832-1920): bibliografiya*. Bakı: Az.SSR EA

Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyası Respublika Əlyazmalar Fondu (AR EA RƏF): şifr B-2381/17091.

Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyası Respublika Əlyazmalar Fondu (AR EA RƏF): şifr B-705/9046.

Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyası Respublika Əlyazmalar Fondu (AR EA RƏF): şifr B-XII-334.

Azərbaycan ədəbi dili tarixi, Dörd cildə, IV cild, XX əsr, (2007), Bakı: Şərq-Qərb.

Azərbaycan kitabı, Biblioqrafiya, Üç cildə, I cild 1780-1920, (1963), Bakı: Azərbaycan kitab komitəsi.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi (ARDTA): F. 311, siy. 1, iş 24.

Azərbaycan tarixi, (1964), Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı.

CƏFƏROV, Nazim, (1993), **Milli – ictimai fikir tariximizdən (1914 - fevral 1917)**, Bakı: Azərneşr.

ÇİNGİZOĞLU, Ənvər, (2013), **Qarabağda maarif (1750-1950)**, Bakı: Zərdabi LTD MMC.

ÇİNGİZOĞLU, Ənvər və Qarabağlı, Rizvan, (2011), **Qarabağda sənət və sənətkarlar**, Bakı: Elm və təhsil.

DƏMİRÇİZADƏ, Əbdülzəl, (1979), **Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi**, I hissə, Bakı: Maarif.

ƏFƏNDİ, Rasim, (2007), **Azərbaycan incəsənəti**, Bakı, Şərq-Qərb.

ƏHMƏDOV, Hüseyin, (2006), **XIX əsr Azərbaycan məktəbi**, Bakı: Təhsil.

HACIBƏYLİ, Üzeyir, (2005), **Seçilmiş əsərləri**, İki cildə, I cild, Bakı: Şərq-Qərb.

HƏSƏNOV, Hacı, (1965), **İnqilabdan əvvəl Azərbaycanda kitabçılıq işi**, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.

XƏLƏFOV, Abuzər, (2004), **Kitabxana işinin tarixi**, İki hissədə, I hissə, Bakı: Bakı Dövlət Universiteti nəşriyyatı.

XƏLƏFOV, Abuzər, (2007), **Kitabxana işinin tarixi**, Üç hissədə, II hissə, Bakı: Bakı Dövlət Universiteti nəşriyyatı.

XƏLİL, Zahid və Əsgərli, Füzuli, (2007), **Uşaq ədəbiyyatı**, Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı.

MƏMMƏDLİ, Rasim, (1995), **Gürcüstanda nəşr olunan Azərbaycan dilli mətbuat (1832-1995)**, Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı.

MƏMMƏDOV, Nazim, (2005), **Azərbaycanın Şuşa qəzası 1900-1917-ci illərdə**, Bakı: ADPU-nun mətbəəsi

MİRƏHMƏDOV, Əziz və Həsənov Nazim, (1975), **Sovet Azərbaycanının kitab mədəniyyəti**, Bakı: Azərneşr

NƏBİYEV, Bəkir, (2012), *Üzeyir Hacıbəylinin ömürnaməsi (fragmentlər)*, Bakı: Şərq-Qərb Nəşriyyat evi.

SƏFƏROVA, Zenfira, (2006), *Azərbaycanın musiqi elmi (XIII-XX əsrlər)*, Bakı: Azərneşr.

AXUNDOV, Süleyman Sani, (2005), *Seçilmiş əsərləri*, Bakı: Şərq-Qərb.

ŞAHVERDIYEV, Akif, (2006), *Azərbaycan mətbuatı tarixi*, Bakı:Təhsil.

TAĞIYEV, Hüseyin, (1964), *Azərbaycanda kitabxanaçılıq işi (XII əsrən 1920-ci ilə qədər)*, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.

TAHIRQIZI, Şəhla, Allahverdiyev, Rövşən və Muradlı, Murad, (2003), *Azərbaycan kitabşünaslığı* (bibliografik göstərici), Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı.

TARVERDIYEVA, Kövsər, (1985), *Azərbaycan mədəniyyəti erməni dövrü mətbuatında*, Bakı: Yazıçı.

VƏLİYEV, Akif, (2009), *Azərbaycan mətbuatı tarixi (1875-1920)*, Bakı: Elm və Təhsil.

YARMƏMMƏDOV, Nazim, (2009), *XIX əsr Azərbaycan əlyazma kitabı*, Bakı: Nurlan.

Jurnal Ministerstva narodnogo prosveşçenie, ç. 251, 1887 iünb, Sovremennaa letopısı, (1887), S.-Peterburgı: Tipografia B.S.Balaşeva.

Kavkazskiy kalendarı na 1876 god, (1875), Tiflis: Tipografia Glavnogo Upravlenia Zakavkazkim kraem.

Kavkazskiy kalendarı na 1877 god, (1876), Tiflis: Tipografia Glavnogo Upravlenia Zakavkazkim kraem.

Kavkazskiy kalendarı na 1911 god, (1910), Tiflis: İzdan po rasporajeniü Namestnika ego İmperatorskago Veliçistva na Kavkaze.

Kavkazskiy kalendarı na 1912 god, (1911), Tiflis: Tipografia Glavnogo Upravlenia Zakavkazkim kraem.

Kavkazskiy kalendarı na 1915 god, (1914), Tiflis: Tipografia Glavnogo Upravlenia Zakavkazkim kraem.

Otçet popeçitela Kavkazskogo Uçebnogo okruga o sostoanii uçebnlh zavedeniy za 1884 god, (1885), Prilojenie, Statistiçeskaa svedenia k otçetu o sostoanii uçebnlh zavedeniy Kavkazskogo Uçebnogo okruga v 1884 godu, Tiflis: Tipografia kançelarii Glavnonaçalıstvuüşçago grajdan. Çastiü na Kavkaz

Otçet popeçitela Kavkazskogo Uçebnogo okruga o sostoanii uçebnlh zavedeniy za 1885 god, (1886), Prilojenie, Statistiçeskaa svedenia k otçetu o sostoanii uçebnlh

zavedeniy Kavkazskogo Učebnogo okruga v 1885 godu, Tiflis: Tipografia kančelarii Glavnonačalistvuüşçago grajdan. Častiü na Kavkaz

Otčet popečitela Kavkazskogo Učebnogo okruga o sostoanii učebnlh zavedeniy za 1890 god, (1891), Prilojenie, Statističeskaa svedenia k otčetu o sostoanii učebnlh zavedeniy Kavkazskogo Učebnogo okruga v 1890 godu, Tiflis: Tipografia kančelarii Glavnonačalistvuüşçago grajdan. Častiü na Kavkaz

Otčet popečitela Kavkazskogo Učebnogo okruga o sostoanii učebnlh zavedeniy za 1894 god, (1895), Prilojenie, Statističeskaa svedenia k otčetu o sostoanii učebnlh zavedeniy Kavkazskogo Učebnogo okruga v 1894 godu, Tiflis: Tipografia kančelarii Glavnonačalistvuüşçago grajdan. Častiü na Kavkaz

Otčet popečitela Kavkazskogo Učebnogo okruga o sostoanii učebnlh zavedeniy za 1897 god, (1898), Prilojenie, Statističeskaa svedenia k otčetu o sostoanii učebnlh zavedeniy Kavkazskogo Učebnogo okruga v 1897 godu, Tiflis: Tipografia kančelarii Glavnonačalistvuüşçago grajdan. Častiü na Kavkaz

Otčet popečitela Kavkazskogo Učebnogo okruga o sostoanii učebnlh zavedeniy za 1898 god, (1899), Prilojenie, Statističeskaa svedenia k otčetu o sostoanii učebnlh zavedeniy Kavkazskogo Učebnogo okruga v 1898 godu, Tiflis: Tipografia kančelarii Glavnonačalistvuüşçago grajdan. Častiü na Kavkaz

Otčet popečitela Kavkazskogo Učebnogo okruga o sostoanii učebnlh zavedeniy za 1899 god, (1900), Prilojenie, Statističeskaa svedenia k otčetu o sostoanii učebnlh zavedeniy Kavkazskogo Učebnogo okruga v 1899 godu, Tiflis: Tipografia kančelarii Glavnonačalistvuüşçago grajdan. Častiü na Kavkaz

Otčet popečitela Kavkazskogo Učebnogo okruga o sostoanii učebnlh zavedeniy za 1902 god, (1903), Prilojenie, Statističeskaa svedenia k otčetu o sostoanii učebnlh zavedeniy Kavkazskogo Učebnogo okruga v 1902 godu, Tiflis: Tipografia kančelarii Glavnonačalistvuüşçago grajdan. Častiü na Kavkaz

Otčet popečitela Kavkazskogo Učebnogo okruga o sostoanii učebnlh zavedeniy za 1904 god, (1905), Prilojenie, Statističeskaa svedenia k otčetu o sostoanii učebnlh zavedeniy Kavkazskogo Učebnogo okruga v 1904 godu, Tiflis: Tipografia kančelarii Glavnonačalistvuüşçago grajdan. Častiü na Kavkaz

Otčet popečitela Kavkazskogo Učebnogo okruga o sostoanii učebnlh zavedeniy za 1907 god, (1908), Prilojenie, Statističeskaa svedenia k otčetu o sostoanii učebnlh

zavedeniy Kavkazskogo Uçebnogo okruga v 1907 godu, Tiflis: Tipografia kançelarii Glavnonaçalstvuüşçago grajdan. Çastiü na Kavkaz

Otçet popeçitela Kavkazskogo Uçebnogo okruga o sostoanii uçebnlh zavedeniy za 1908 god, (1909), Prilojenie, Statistiçeskaa svedenia k otçetu o sostoanii uçebnlh zavedeniy Kavkazskogo Uçebnogo okruga v 1908 godu, Tiflis: Tipografia kançelarii Glavnonaçalstvuüşçago grajdan. Çastiü na Kavkaz

Otçet popeçitela Kavkazskogo Uçebnogo okruga o sostoanii uçebnlh zavedeniy za 1912 god, (1913), Prilojenie, Tiflis: Tipografia kançelarii Namestnika E.İ.V. na Kavkaz

Tairzade, Narmin, (1968), "Uçebnle posobie i biblioteki uezdnlh uçilişç Azerbaycana", Materiall po istorii Azerbaycana, VII, Baku: izd. AN Azerb. SSR, 56-77